

Dzieje wielkopolskich kolekcji geologicznych

Janusz Skoczylas¹

Początki muzealnictwa geologicznego należy wiązać z ruchem zbieractwa i kolekcjonerstwa wszelkiego rodzaju pamiątek i dziwów natury, często też określanych mianem starożytności. To początkowo amatorskie zbieractwo i kolekcjonerstwo przekształciło się z biegiem lat w muzealnictwo. Gromadzenie zbiorów ulegało zmianom — od poczynań indywidualnych zbieraczy, posiadających przypadkowy zestaw różnych przedmiotów poprzez przywożenie okazów z wycieczek, wypraw i prac ziemnych, do gromadzenia kolekcji przez różnego rodzaju społecznie działające towarzystwa, muzea oraz izby regionalne.

Pierwsze informacje o zestawie skał gromadzonych do celów leczniczych poznaliśmy dzięki Janowi Jonstonowi (1603–1675), który w dziele *Notita regni mineralis seu subteranerorum catalogus cum praecopis differentis* (1661) opisał zestaw skał i minerałów, które powinien zgromadzić do celów leczniczych lekarz. Według Z. Zakrzewskiego (1992), Jan Jonston, mieszkaniec Leszna, uchodził za jednego z pierwszych w Wielkopolsce kolekcjonerów osobliwości przyrody.

W XVIII wieku w Kolegium Jezuickim w Poznaniu (które w 1780 r. przemianowano na Szkołę Wydziałową) istniał duży zbiór minerałów i skał wykorzystywanych do celów dydaktycznych. W czerwcu 1783 r. znakomity astronom i fizyk Józef Rogaliński (1728–1802) przekazał Janowi Śniadeckiemu, wówczas przedstawicielowi Szkoły Głównej Krakowskiej, wiele przyrządów do gabinetu fizycznego oraz 63 minerały, pozostawiając jeszcze w ówczesnej Szkole Wydziałowej w Poznaniu 317 okazów minerałów i skamieniałości (Skoczylas, 1991).

W połowie lat 30. XIX w. ziemiaństwo i nieliczni przedstawiciele inteligencji zaczęli zakładać w Wielkopolsce swego rodzaju kluby towarzyskie, określane często kasynami. Jedno z pierwszych kasyn zostało założone w 1835 r. w Gostyniu. Kasyno to wydawało drukiem *Przewodnik rolniczo-przemysłowy* i posiadało m.in. własny gabinet zbiorów minerałów i skamieniałości, liczący 540 sztuk różnego rodzaju okazów skał, rud żelaza, węgla, 160 sztuk muszli morskich i 16 koralu. Kolekcja ta powstała dzięki darom L. Szczanieckiego, E. Raczyńskiego, M. Mycielskiego, W. Morawskiego i E. Stablewskiego (Jankowiak, 1985). Kilka lat później, w 1840 r., powstało Towarzystwo Zbieraczy Starożytności Krajowych w Szamotułach.

W Wielkopolsce bogate były tradycje indywidualnego zbieractwa osobliwości przyrody i „starożytności”, które później przekazywano instytucjom społecznym. Warto wspomnieć zasługi na tym polu Józefa Łubieńskiego (1789–1856), studenta Akademii Górniczej we Freibergu, który był uczniem ojca europejskiej mineralogii i geologii — Abrahama Gottloba Wernera (1749–1817). W 1817 r. na licytacji po śmierci A.G. Wernera Józef Łubieński zakupił jego kolekcję minerałów i skał, liczącą 900 okazów, a po latach na wieść o próbach utworzenia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Pozna-

niu przeznaczył swoje zbiory dla tego towarzystwa (Wójcik, 1972, 1995).

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu zostało założone 13.02.1857 r. Początkowo jego zbiory mieściły się w prywatnym mieszkaniu Rogera Raczyńskiego w gmachu Biblioteki Raczyńskich, następnie na strychu Bazaru Poznańskiego, potem w wilgotnych salach suterenowych Muzeum im. Mielżyńskich przy ul. Młyńskiej 35 (dzisiejsza ul. S. Mielżyńskiego 27/29), aż wreszcie w bardzo ciasnych pomieszczeniach gmachu Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W 1868 r. w zbiorach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk było zinwentaryzowanych 1600 eksponatów mineralogicznych i 350 eksponatów geologicznych. Na przełomie XIX i XX w., dzięki zabiegom kustosa, Franciszka Chłapowskiego (ryc. 1), zbiory paleontologiczne, geologiczne i biologiczne zaczęły się szybko wzbogacać, m.in. dzięki darowiznom oraz poprzez zakupy i wymianę prowadzoną głównie z Muzeum Komisji Fizjograficznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie i muzeum w Berlinie (Brzęk, 1938).

Po wieloletnich zabiegach w 1909 r. udało się F. Chłapowskiemu uzyskać 6 sal w gmachu Muzeum im. Mielżyńskich i zorganizować pierwszą wystawę kolekcji Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Otwarcie wystawy było także impulsem do wydania przez F. Chłapowskiego przewodnika po muzeum pt. *Zbiory przyrodnicze Towarzystwa Przyjaciół Nauk dla użytku zwiedzających je* (ryc. 2), wraz z planem pomieszczeń (ryc. 3). Drugie wydanie przewodnika, powiększone, ukazało się w 1913 r.

W salce pierwszej przedstawiono ułożone w porządku chronologicznym skamieniałości — od skamieniałości sylurskich i dewońskich odcisków ryb po odciski karbońskich paproci i widłaków, dostarczone przez K. Dziegiecieckiego z Wrocławia. Były też łupki miedzionośne z Mansfeldu, a także kolekcje ramienionogów. W innych gablotach umieszczono skamieniałości mezozoiku, m.in. z okolic Moskwy — dar Emeryka Czapskiego i kredowe amonity — dar Mathiasa Bersohna. Eksponowano także zbiory G. Stachego, dyrektora Instytutu Geologicznego w Wiedniu. Dalej znajdowały się zbiory kenozoiczne, głównie trzeciorzędowe drewna, a także zbiór ślimaków i małżów zebranych przez Felicjana Sypniewskiego (1822–1877).

W salce II znajdowały się zbiory mineralogiczne. W pierwszych czterech gablotach eksponowano minerały z kolekcji A.G. Wernera (1749–1817), подарowane przez wspomnianego już hrabiego Józefa Łubieńskiego z Pudliszek. Kolekcja Wernera to przede wszystkim minerały z Saksonii, Czech, Alp, ale również z innych części świata (Chłapowski, 1909, 1913). Na urządzonej w 1909 r. wystawie zbiory Wernera nie stanowiły osobnej kolekcji. Były one prezentowane wspólnie z innymi darami, np. Modesta Maryańskiego z Ameryki i Australii oraz Józefa Chłapowskiego.

W kolejnej szafce znajdowały się krzemiany, w innej kruszce, w tym meteoryt z Pułtuska, w następnej zaś chlorki (tzw. solowce). Ponadto w niskiej komodzie znajdowały się mineralogiczne zbiory F. Sypniewskiego. Natomiast w wysokiej szafie z napisem petrografia mieściły się okazy zebrane przez Nathiusa z Ludom, stanowiące dar ks. Wil-

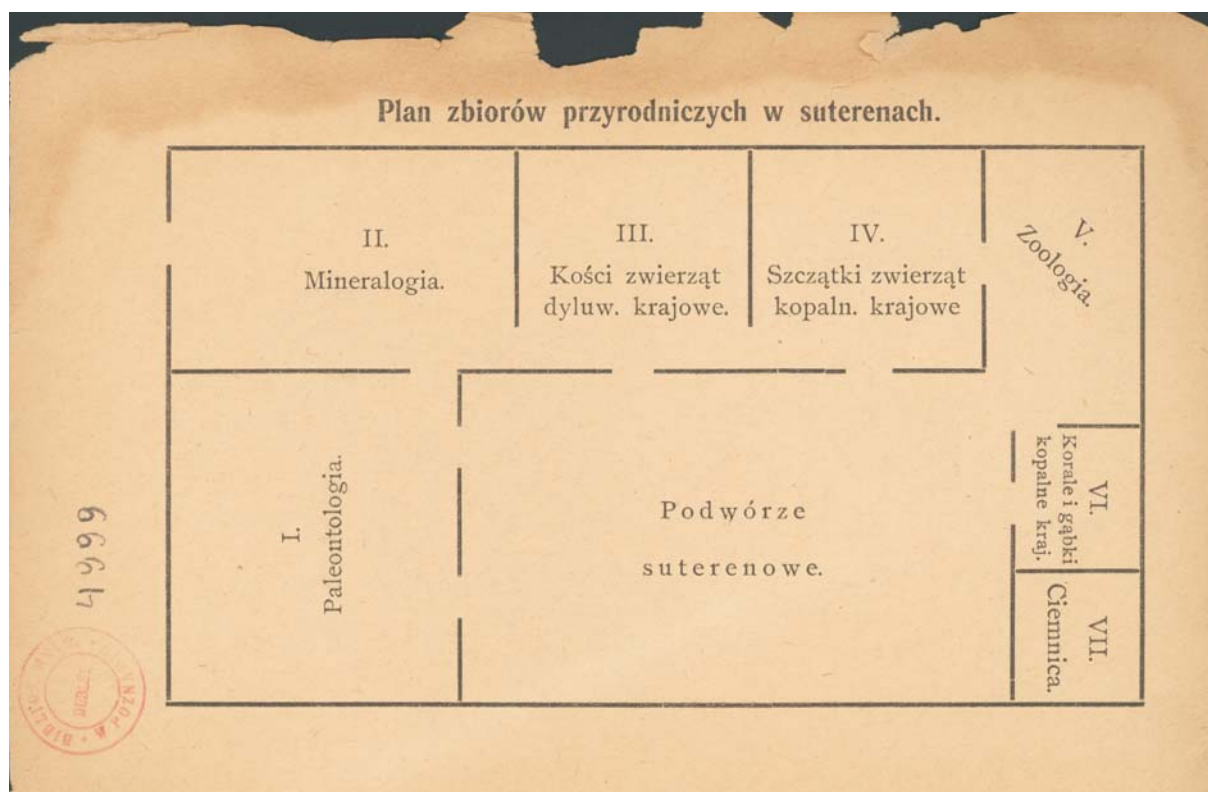
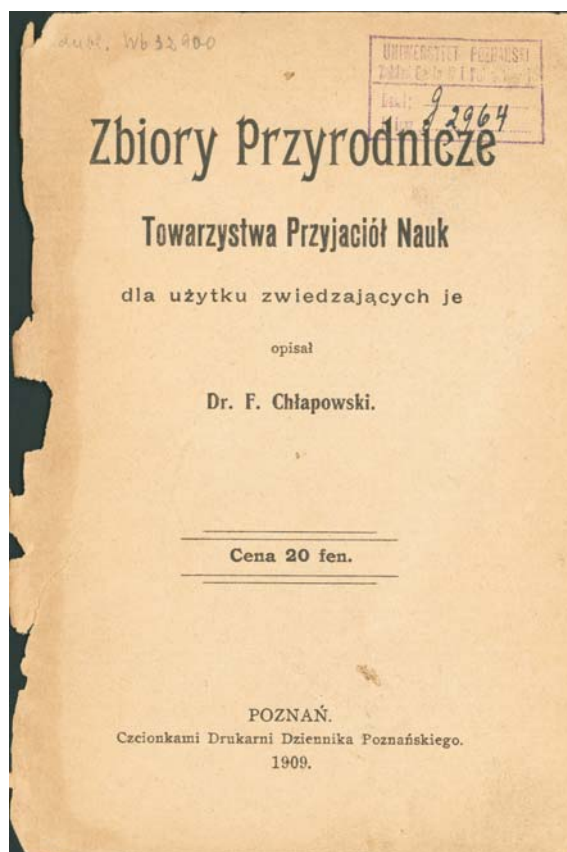
¹Instytut Geologii, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, ul. Maków Polnych 16, 60-686 Poznań, skocz@amu.edu.pl

Ryc. 1. Portret Franciszka Chłapowskiego (1846–1923)

Ryc. 2. Okładka I wydania (1909 r.) *Zbiorów Przyrodniczych Towarzystwa Przyjaciół Nauk* F. Chłapowskiego

Ryc. 3. Plan pomieszczeń, w których były przechowywane zbiory Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu

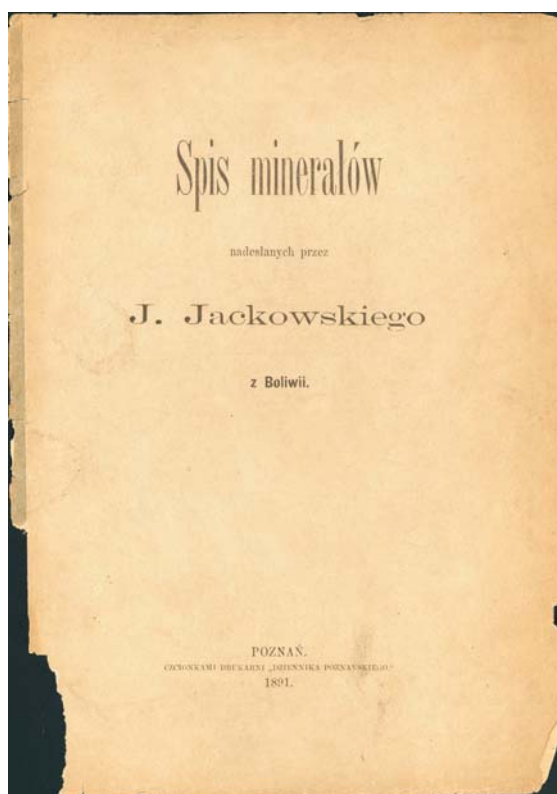

czewskiego z Szamotuł oraz zbiorów minerałów z Boliwii, opisany i przesłany przez J. Jackowskiego (1863–1914, ryc. 4), a подарowany przez J. Chłapowskiego z Rzegocina. Duplikaty z tego zbioru stały się zaczątkiem wymiany, w wyniku której bardzo wzbogacił się dział paleontologiczny. Wymiana dotyczyła związków bizmutowych, cynowych i cynkowych z muzeami we Freibergu, Berlinie i Wrocławiu.

Ponadto eksponowano skały i minerały występujące w Polsce, a szczególnie na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego, np. darniowe rudy żelaza, kryształy wiwianitu, karbonytu i anhydrytu z Inowrocławia.

F. Chłapowski, lekarz z wykształcenia, bardziej czuł się kompetentny w dziedzinie paleontologii, a szczególnie zainteresowaniem darzył słonowate. Marzeniem F. Chłap-

Ryc. 4. Karta tytułowa *Spisu mineralów* J. Jackowskiego

powskiego (1845–1923) było, aby gromadzone przez 60 lat zbiory znalazły godniejsze jeszcze pomieszczenia i były szeroko udostępnione społeczeństwu.

Ważne dla potomnych jest zakończenie drugiego wydania przewodnika, w którym F. Chłapowski napisał: *Obym się mógł na starość doczekać tego, że praca moja w muzeum, której tyle lat poświęciłem, nie poszła całkiem na marne! Obym mógł znaleźć, zwłaszcza wśród młodzieży obojga płci, pomocnika, chętnego do poznawania nie tylko flory i fauny obecnej naszej, ale i letei, t.j. form wygasłych, jakie się u nas znajdują. Mnie się zdaje, że poznawanie dzieł Bożych, jakimi są istoty, które w kolejnym po sobie następstwie ożywiały morza, u nas w różnych epokach się rozlegające, a także i tych form, których szczątki lodowca do nas przywlokły, warte jest pewnych wysiłków ze strony osób, mających do tego czas i środki i pojmujących, że jest to także pożyteczną pracą dla kraju: przyczynić się do rozszerzenia wiadomości fizjograficznych u nas — nie pozostawiać tego zaszczytnego zadania tylko... obcym do spełnienia* (Chłapowski, 1913, str. II i III).

W pewnym stopniu marzenia te spełniły się dwa lata po śmierci F. Chłapowskiego, kiedy w 1925 r. nastąpiło połączenie jego zbiorów z niemieckimi zbiorami Muzeum Wielkopolskiego, w nowej siedzibie w gmachu na terenie Ogrodu Zoologicznego (obecnie ul. Bukowska 19). Nastąpiło to na podstawie umowy zawartej między Starostwem Krajowym a zarządem PTPN (Wyrwicka, 1946; Walendowski, 2008). Przez lata 1925–1939 zbiory te stanowiły Dział Przyrodniczy Muzeum Wielkopolskiego. Jednak już w październiku 1939 r. Niemcy przenieśli zbiory do prywatnego budynku w Alejach Marcinkowskiego 7, gdzie zostały zdeponowane w magazynie. Natomiast część

zbiorów, głównie zielniki, została wywieziona do pomieszczeń klasztoru oo. Filipinów w Gostyniu.

Po II wojnie światowej, już 10.02.1945 r. dr Wiesław Rakowski zajął się losom zbiorów przyrodniczych. Dzięki jego energicznej i skutecznej działalności szybko odremontowano zniszczony przez działania wojenne budynek przy ZOO, gdzie przeniesiono zbiory. W dniu 25.10.1945 r. Muzeum Przyrodnicze otworzyło swoje podwoje jako samodzielna placówka.

Na szczęście, zachowały się zbiory A.G. Wernera, Nathiusa z Ludom, zakupiony przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk w latach 1912–1913, zawierający eksponaty z Tyrolu, Harcu, Saksonii i Brazylii, zbiory F. Sypniewskiego, J. Jackowskiego, M. Maryjańskiego, zbiór meteorytów, tzw. marmurów checińskich oraz kompletny zbiór modeli układów krystalograficznych (Wyrwicka, 1946). Dużo bogatszy był zbiór okazów paleontologicznych, który Wyrwicka (1946) określa jako największy i najwartościowszy w Polsce. Dominowały kregowce, głównie czwartorzędowe, jednak ceniono także okazy gąbek, koralu, szkarłupni, ślimaków i mięczaków, pochodzące m.in. ze zbiorów W. Rakowskiego, M. Rózkowskiej, ks. A. Heintzego z Obornik, W. Friedberga, G. Stachego i prof. Brusiny z Zagrzebia. Zainteresowanie wzbudzały także karbońskie odciski paprotników stanowiące dar K. Dzięgielskiego z Wrocławia.

W grudniu 1948 r. Muzeum Przyrodnicze w Poznaniu weszło w skład Zarządu Miejskiego, w dniu 1.05.1950 r. zostało formalnie upaństwowione i przejęte przez ówczesne Ministerstwo Szkół Wyższych i Nauki, a w 1953 r. zostało przejęte przez Polską Akademię Nauk. Zbiory Muzeum Przyrodniczego na ul. Bukowskiej uległy w tym czasie rozparcelowaniu; np. zbiory botaniczne otrzymał w depozyt Zakład Systematyki i Geografii Roślin Uniwersytetu Poznańskiego, zbiory mineralów i skał oraz zbiory paleontologiczne i osteologiczne przekazano Zakładowi Paleozoologii PAN, a później Zakładowi Biologii Rolnej i Leśnej PAN. Większość eksponatów wycofano do magazynów, część przekazano Katedrze Geologii Uniwersytetu Poznańskiego (Walendowski, 2008). W latach 50. i 60. XX wieku w gmachu przy ul. Bukowskiej 19 mieścił się Zakład Biologii Rolnej i Leśnej PAN, a działalność wystawieniową stopniowo ograniczano. Ostatnią niewielką ekspozycję skał i mineralów zlikwidowano w 1972 r. Obecnie w tym miejscu mieści się Muzeum Wiedzy o Środowisku (Walendowski, 2008).

Niezależnie od opisanych wielkopolskich zbiorów geologicznych od 1919 r. zaczęto gromadzić dydaktyczną kolekcję geologiczną w nowo utworzonej Wszechnicy Piastowskiej. Warto zaznaczyć, że rok 1919 był szczególnie ważny dla organizacji nauczania geologii na poziomie akademickim, w tym właśnie bowiem roku powstały takie uczelnie, jak Wszechnica Piastowska w Poznaniu, Uniwersytet w Wilnie i Akademia Górnicza w Krakowie, w których utworzono instytuty, zakłady i katedry geologii, paleontologii oraz mineralogii i petrografii (Skoczylas, 1985). Wszechnica Piastowska w Poznaniu, przemianowana po roku na Uniwersytet Poznański, została powołana 7.05.1919 r., a więc tego samego dnia co Państwowy Instytut Geologiczny w Warszawie. Już wówczas istniał zamęt i niepewność — kto z czołowych przedstawicieli władz zjawi się w Poznaniu, a kto w Warszawie (Skoczylas, 1991, 1994). Nowo utworzone na Uniwersytecie Poznańskim placówki geologiczne

Ryc. 5. Fragment ekspozycji Muzeum Ziemi Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych UAM. Fot. K. Perz

intensywnie gromadziły swoje zbiory, głównie jednak dydaktyczne. Dopiero w roku akademickim 1935/1936 scalono wszystkie placówki geologiczne Uniwersytetu Poznańskiego w Collegium Chemicum (Kunkel, 1992a).

Niestety, nadszedł czas wojny. Wiosną 1944 r. aliancka bomba lotnicza trafiła w gmach Collegium Chemicum, rozbijając m.in. salę muzealną, a także salę wykładową, laboratoria i magazyny. Pozostało jedynie, wysokie na piętro, gruzowisko. Jednak w miesiącach letnich 1945 r. dr Anna Czekalska wraz z laborantem Marcinem Czubałą wydobyli z połamanych szaf wystawowych i rozbitych szuflad i zabezpieczyli pojedyncze, niekiedy zniszczone okazy, luźne, przypalone metryczki. Znaleźiska te stanowiły w późniejszym okresie podstawę powojennego zbioru dydaktycznego Katedry Geologii, w którym niewielka część okazów pochodziła z przywiezionych przez okupantów zbiorów prywatnych, znajdujących po wojnie w gabinetach szkół średnich (Kunkel, 1992b).

W latach 50. i 60. XX w. znaczna część zbiorów została zebrana przez pracowników podczas prac badawczych, a najczęściej podczas ćwiczeń terenowych ze studentami. Pewną część zbiorów stanowią dary dawnych studentów i pracowników wielu instytucji geologicznych (Kunkel, 1992b).

Zbiory Muzeum Katedry Geologii UP miały wybitnie dydaktyczne walory, gdyż kompletowano je z myślą o kształceniu studentów ówczesnego Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Poznańskiego. Na potrzeby ekspozycji zaadaptowano część wewnętrznego korytarza Katedry Geologii, o powierzchni około 50 m². Wykorzystano każdą wolną przestrzeń, nawet miejsca podokienne. Swoistego uroku i kolorytu dziewiętnastowiecznej świątyni nauki nadawały wnętrzom pomieszczeń Katedry Geologii UP oszklone, stylizowane gabloty oraz wiszące nad nimi liczne przekroje i mapy geologiczne. Rozmieszczenie eksponatów w gablotach bardzo szczegółowo opisała Kunkel (1992b). Muzeum to do 1988 r. było często odwiedzane przez studentów i uczniów Poznania i całej Wielkopolski. Zyskiwało także pochlebne oceny specjalistów z innych ośrodków geologicznych. Tradycje ekspozycje okazów geologicznych były kultywowane także w latach 1988–1991 w nowym budynku na ul. Romka Strzałkowskiego 5/7 oraz rozwijane od 1991 r. w gmachu Collegium Geologicum na ul. Maków Polnych 16.

Wreszcie w dniu 24.11.2008 r. w gmachu Collegium Geographicum nastąpiło otwarcie Muzeum Ziemi Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych UAM (ryc. 5). Otwarcie muzeum zlikwidowało, przynajmniej formalnie, dużą niedogodność, jaką stanowił brak muzeum geologicznego w dużym, prężnie rozwijającym się akademickim ośrodku nauk o Ziemi i wpisuje się w przygotowania do obchodów 90-lecia Uniwersytetu w Poznaniu (1919 r.) i 400-lecia akademickiego Poznania (1611 r.). Można żywić nadzieję, że bogata tradycja muzealnictwa geologicznego na ziemiach Wielkopolski, zapoczątkowana przez F. Chłapowskiego, będzie pielęgnowana i rozwijana. Utworzenie tej placówki, o nowych możliwościach ekspozycyjnych i opracowywania zbiorów, rodzi uzasadnione nadzieje na bardziej skuteczną popularizację geologii wśród wielkopolskiej młodzieży i szerokiej rzeszy społeczeństwa.

Literatura

- BRZEK J. 1938 — Historia polskiego ruchu naukowo-przyrodniczego ze szczególnym uwzględnieniem zoologii w Wielkopolsce, a zwłaszcza w Poznaniu w czasach zaborczych (1793–1918). Kronika Miasta Poznania, 4: 405–465.
- CHŁAPOWSKI F. 1909 — Zbiory przyrodnicze Towarzystwa Przyjaciół Nauk dla użytku zwiedzających je. Dziennik Poznański.
- CHŁAPOWSKI F. 1913 — Zbiory przyrodnicze Towarzystwa Przyjaciół Nauk dla użytku zwiedzających je. Wyd. 2, nakład autora, Poznań.
- JANKOWIAK S. 1985 — Kasyno Gostyńskie. 1835 1846. Gostyńskie Towarzystwo Kulturalne, Muzeum w Gostyniu, Poznań.
- KUNKEL A. 1992a — Historia i dorobek Katedry Geologii UAM w Poznaniu w latach 1933–1973. [W:] Geologia w Wielkopolsce. Od przeszłości ku przyszłości, J. Skoczylas (red.). Poznań. s.13–33.
- KUNKEL A. 1992b — Muzeum Katedry Geologii. [W:] Geologia w Wielkopolsce — od przeszłości ku przyszłości, J. Skoczylas (red.). Oddział Poznański PTG, Instytut Geologii UAM, Poznań: 86–95.
- SKOCZYLAS J. 1985 — Rozwój poznania budowy geologicznej Polski w latach 1918–1939. Badania geologiczne ich organizacja i związane z nimi problemy ochrony przyrody nieożywionej. Monografie z Dziejów Nauki i Techniki. Warszawa–Wrocław–Gdańsk, 133.
- SKOCZYLAS J. 1991 — Zarys rozwoju geologii w Wielkopolsce. Prz. Geol., 39: 332–337.
- SKOCZYLAS J. 1994 — 75-lecie geologii uniwersyteckiej w Poznaniu. Prz. Geol., 42: 376–381.
- WALENDOWSKI H. 2008 — Muzeum geologiczne w Poznaniu już wkrótce. Nowy Kamieniarz, 35: 54–60.
- WYRWICKA W. 1946 — Poznańskie Muzeum Przyrodnicze po wojnie. Kronika Miasta Poznania: 39–49.
- WÓJCIK Z. 1972 — Uczniowie Abrahama Gottloba Wernera w Polsce. Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, Seria C, 17: 77–121.
- WÓJCIK Z. 1995 — Nauki o Ziemi w Wielkopolsce w latach działalności Stanisława Staszica. [W:] Stanisław Staszic. Materiały Sesji Staszicowskiej. Piła, 19–20 września 1995: 219–224.
- ZAKRZEWSKI Z. 1992 — Wielkopole w kulturze polskiej. Biblioteka „Kroniki Wielkopolski”, Poznań.